

JONAS BASANAVIČIUS – MITOLOGAS

Norbertas VĖLIUS

Visa Jono Basanavičiaus visuomeninė, politinė veikla, jo paties žodžiais tariant, buvo skirta „lietuvybei skleisti“ – žadinti tautinį susipratimą, siekti nepriklausomybės, o ją pasiekus, – stiprinti savo valstybę. Šiam tikslui buvo skirta ir mokslinė veikla. Nors buvo medikas, tačiau atsidavė visuomeniniams, humanitariniams mokslams – tyrė savo tautos istoriją, kalbą, tautosaką, papročius, siekdamas ugdyti meilę ir pagarbą savo tautai, kultūrai, formuoti visuomenės tautinę savimonę.

Pats rinko ir kitus skatino rinkti tautosaką, skelbė ją „Lietuvių literatūrinės draugijos pranešimuose“ („Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft“) ir „Lietuvių tautoje“, parengė ir išleido atskirus tautosakos rinkinius – „Ožkabalių dainos“ (1884), „Ožkabalių dainos“ (t. 1–2, 1902), „Lietuviškos pasakos“ (t. 1–2, 1898–1902), „Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių“ (1903), „Lietuviškos pasakos įvairios“ (1903–1905), „Lietuvių raudos“ (1926). Parašė apie 40 studijų ir 140 lietuvių istorijos, archeologijos, tautosakos, etnologijos, kalbotyros mokslo straipsnių. Daugiausia dėmesio skyrė lietuvių etnogenezei, ypač lietuvių–trakų (frygų) santykiams, ir pats labiausiai šiuos savo darbus vertino. Iš jų paminėtini: „Etnologiškos smulkmenos“ (1893), „Lietuviškai–trakiškos studijos“ (1898), „Levas lietuvių pasakose ir dainose“ (1919), „Apie trakų–prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon“ (1921), „Trakų kalbos likučiai vietų varduose lietuvių kalbos šviesoje“ (1925).

Visą laiką nuo pat savo visuomeninės ir mokslinės veiklos pradžios Jonas Basanavičius domėjosi senąja lietuvių religija bei mitologija, nes buvo įsitikinęs, kad senoji „tikyba“ sudaro savito lietuvių gyvenimo būdo, savitos kultūros pamatą. Lietuviams „tikyba“ buvusi neatsiejama nuo tautiškumo ir laisvės. Kovodami už savąją „tikybą“, jie tuo pačiu kovojo už savo nepriklausomybę ir tautiškumą. Todėl, norėdamas ištirti ir išgarsinti tautos istoriją, kultūrą, jis daugelyje savo darbų lietė ir lietuvių „tikybą“. Tačiau religijos ir mitologijos tyrimas Basanavičiui nebuvo savitiksliis, o sudarė platesnių istorinių, kultūrinių studijų dalį. Daugelis jo darbų apie senąją lietuvių religiją ir mitologiją yra tarsi taikomojo pobūdžio. Reikšmingiausias mitologinis darbas „Apie vėles bei nekrokultą senovės lietuvių“ (1903) rašytas kaip įvadas sakmių ir pasakų rinkiniui „Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių“, siekiant paaiškinti gilesnę mitologinę spausdinamų tautosakos kūrinių prasmę. Kitas darbas „Trakų ir lietuvių mitologijos smulkmenos“ (1921) rašytas norint pagrįsti lietuvių ir trakų tautų giminybę. Dar kiti lietuvių mitologiją liečiantys darbai skirti įrodyti lietuviškų memorialinių paminklų senumui („Lietuvių kryžiai archeologijos šviesoje“, 1912), senosios, ikikrikščioniškos lietuvių kultūros turtingumui, savitumui ir tam neigiamam poveikiui, kurį jai padarė krikščionybė („Iš krikščionijos santykių su senovės lietuvių tikyba ir kultūra“, 1912). Net tokie, atrodo, jau grynai mitologiniai darbai kaip „Apie medžių garbinimą senovės Lietuvoje“ (1908), „Iš senovės lietuvių mitologijos“ (1926) irgi buvo rašyti praktiniais sumetimais – norint padaryti pranešimus Lietuvių mokslo draugijos visuoti-

niuose susirinkimuose, juose irgi siekiama pagrįsti lietuvių–trakų tautų kultūrų panašumą.

Šis taikomasis darbų pobūdis lėmė specifinius Basanavičiaus mitologijos srity keliamus uždavinius ir jų sprendimo kelius. Jis nenagrinėjo bendrųjų lietuvių religijos ir mitologijos kilmės, raidos ir funkcionavimo klausimų, nesistengė pateikti visuminio jos vaizdo, o kėlė ir sprendė mažesnius uždavinius, kurie tačiau jam padėjo atskleisti platesnes lietuvių kultūros ir istorijos problemas. Studijoje „Apie vėles ir nekrokultą senovės lietuvių“ jis nagrinėjo lietuvių pomirtinio gyvenimo ir mirusiojo supratimą. Studijoje „Lietuvių kryžiai archeologijos šviesoje“ įrodinėjo lietuvių memorialinių paminklų ir jų ornamentų ryšį su senąja lietuvių religija ir mitologija. Studijoje „Trakų ir lietuvių mitologijos smulkmenos“ kai kurioms lietuvių dievybėms (Perkūnui, Gabijai, Žemynai, Saulei, Mėnesiui, Aušrinei, laumėms, kaukams...) bandė surasti atitikmenis trakų–frygų mitologijoje. Net studijoje „Iš senosios lietuvių mitologijos“ trumpai drūtai pagal Hermaną Usenerį referavus apie visus lietuvių garbintus „dievaičius“, plačiau apibūdinami tik tie dievaičiai (Perkūnas), kurie yra giminiški „su tokiomis pat esybėmis pas senovės trakus–frigus“ (Basanavičius, 1970, 585).

Kadangi Jono Basanavičiaus mitologiniai darbai yra tarsi jo istorinių darbų pratęsimas ir papildymas, tai, savaime suprantama, kad jie ir parašyti laikantis panašių metodologinių principų. Visų pirma jie yra priklausomi nuo visuomeninių tautinių autoriaus tikslų – siekiama įrodyti lietuvių tikybos senumą, turtingumą, ryšį su Balkanų ir Mažosios Azijos tautų mitologija. Visuomeniniu suinteresuotumu, noru išaukštinti tiriamą objektą kaip savos brangios kultūros dalį Basanavičius yra artimas pirmiesiems XIX a. lietuvių mitologams romantikams – Teodorui Narbutui, Juzefui Ignacui Kraševskiui, Simonui Daukantui, kuriuos jis mėgo ir citavo savo darbuose.

Rašydamas studiją J. Basanavičius visų pirma rūpinosi surinkti ir pateikti visus prieinamus jo temą liečiančius šaltinius. Šaltinių gausumu jis tiesiog yra nepralenkiamas – panaudojo beveik visus anuo metu žinotus rašytinius baltų religijos ir mitologijos šaltinius nuo Publijaus Kornelijaus Tacito iki Motiejaus Valančiaus. Be rašytinių istorinių šaltinių, naudojo daug archeologinės, dar daugiau – folklorinės medžiagos. Tai jį suartina su XIX a. antrosios pusės lietuvių mitologijos tyrinėtojais antropologinės krypties atstovais. Šaltinių, ypač folklorinių, J. Basanavičius savo studijose pateikia tiek daug, kad kartais jos virsta vos ne šaltinių publikacijomis. Ypač daug folklorinių šaltinių (sakmių, tikėjimų, pasakų) paskelbta apie kaukus studijoje „Trakų ir lietuvių mitologijos smulkmenos“, apie Perkūną – studijoje „Iš senosios lietuvių mitologijos“. Tačiau tiek naudojantis rašytiniais istoriniais, tiek folkloriniais šaltiniais J. Basanavičiui trūko kritiškumo. Kaip patikimais jis rėmėsi net Edmundo Veckenstedto paskelbtais neva tautosakos kūrinių, kurių autentiškumu jau seniai buvo suabejojęs Aleksandras Brückneris, Jonas Karłowiczius ir kiti tyrinėtojai. Rėmėsi ir gerokai sumitologintais Mečislovo Davainio–Silvestraičio užrašytais tautosakos kūrinių.

Kritiškumo, kaip žinome, trūko ir mūsų XIX a. pirmosios pusės mitologams. Su jais J. Basanavičius suartina ir pernelyg didelis pomėgis remtis kalbos faktais, ne visada suvokiant kalbos raidos dėsningumą, netikslus lietuvių ir prūsų mitologijos duomenų atskyrimas ir kiti mokslinio darbo metodikos ypatumai.

1995-ųjų metų
Jono BASANAVIČIAUS premija
paskirta muzikologei, folkloristei
ZITAI KELMICKAITEI.

Nuoširdžiai sveikiname laureatę, be kita ko,
– ir „Liaudies kultūros“ žurnalo
redkolegijos narę.

Linkime sėkmės ir džiaugiamės.

Redakcija

J. Basanavičius ne tik gausiai savo darbuose naudojo folklorinius mitologinius šaltinius, bet visos Lietuvos mastu organizavo jų rinkimą, pats juos rinko ir skelbė savo didžiuliuose tautosakos rinkiniuose ir mažesnėmis publikacijomis. Ragindamas rinkti folklorinę medžiagą, jis ypač akcentavo su mitologija susijusio folkloro (papročių, tikėjimų, sakmių ir padavimų, pasakų) rinkimą. Vienas iš Basanavičiaus domėjimosi apskritai folkloru akstinių, kaip teisingai yra pažymėjęs folkloristas Leonardas Sauka, buvo mitologinis. Didesnę jo parengtų ir išleistų tautosakos rinkinių „Lietuviškos pasakos“, „Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių“ medžiagos dalį kaip tik sudaro mitologinė tautosaka. Nemažas mitologinės medžiagos (sakmių, pasakų ir tikėjimų apie laumes, deives, vėjus, velnius, Perkūną ir kitas mitines būtybes) pluoštas buvo paskelbtas ir „Lietuvių literatūrinės draugijos pranešimuose“ (Basanavičius, 1884–1885). Jo nuopelnai kaupiant ir populiarinant mitologinį folklorą didžiuliai. Toliau šį svarbų J. Basanavičiaus pradėtą lietuvių mitologijos barą jau Nepriklausomoje Lietuvoje varė folkloristas ir mitologas Jonas Balys.

J. Basanavičius buvo gerai susipažinęs ne tik su lietuvių mitologijos šaltiniais, bet ir su tyrinėjimais. Jis rėmėsi ne tik mitologų romantikų, kurie daugiausia laikėsi mitologinės brolių Grimų pradėtos mokyklos teorinių ir metodinių prielaidų, bet ir pozityviai nusiteikusių antropologinės mokyklos atstovų (Hermano Usnerio, Juliaus Lipperto, Antonio Mierzyńskiego, Eduardo Volterio...) darbais. Jam buvo žino-

mi ir antropologinės mokyklos pradininko Eduardo Benetto Tyloro tyrinėjimai, ir svarbiausieji šios mokyklos teoriniai postulatai. Mitologiją J. Basanavičius kaip tik ir apibūdino pagal šios mokyklos supratimą – tai esąs mokslas, užsiimantis „senovės tikiškių pasakojimų, sakmių aprašymu ir tyrinėjimu“ (Basanavičius, 1970, 577).

Nors J. Basanavičius buvo susipažinęs ir su mitologinės, ir su antropologinės mokyklos atstovų darbais, tačiau nepasidavė nei vienu, nei kitų per didelei įtakai. Laikydamas mitologiją kultūros ir istorijos dalimi, jis ją ir tyrė (aprašinėjo) tuo pačiu būdu kaip istoriją, daugiausia remdamasis rašytiniais istoriniais ir archeologiniais šaltiniais, juos gausiai papildydamas folkloriniais. Iš folklorinių ir archeologinių šaltinių jis atkūrė atskiras mitologijos sritis. Toks mitologijos atkūrimo (aprašymo) būdas vėliau tapo populiarius Lietuvoje, kai vis labiau imta nebepasitikėti rašytiniais šaltiniais ir bene vieninteliu mitologijos šaltiniu laikyta tautosaka, susiformavo net atskira tautosakinė mitologijos tyrinėjimo kryptis. Ne be J. Basanavičiaus įtakos XX a. antrojoje pusėje lietuvių mitologiją pradėta aprašinėti ir remiantis archeologijos duomenimis.

Beveik visi J. Basanavičiaus lietuvių mitologijai skirti darbai parašyti pirmaisiais XX a. dešimtmečiais, kai po triuškinančių pozityvistų atakų XIX a. susidomėjimas lietuvių mitologija buvo smarkiai sumažėjęs. Didžiausias Jono Basanavičiaus nuopelnas yra tas, kad jis neleido visiškai išblėsti susidomėjimui lietuvių mitologija, sukaupė ir paskelbė didžiulį mitologinės tautosakos kiekį, padėjo susiformuoti tautosakinei mitologijos tyrinėjimo kryptiai. Nors jis mitologijos srity nepadarė reikšmingesnių teorinių atradimų, tačiau atkreipė dėmesį į kai kurių lietuvių dievų ir mitinių būtybių panašumą su trakų – frygų ir kitų Balkanų bei Mažosios Azijos tautų mitinėmis būtybėmis, praplėtė lietuvių pomirtinio gyvenimo supratimą, plačiau apibūdino vėles, Perkūno, kauko ir kitus mitinius vaizdinius. Ne tiek konkrečiais savo tyrimais, kiek visa folklorine veikla jis padarė didelį poveikį tolimesnei lietuvių mitologijos raidai. Jo pradėtą kauko, Perkūno ir kitų mitinių vaizdinių tyrimą toliau tęsė Jonas Balys, tapęs bene ryškiausiu tautosakinės mitologijos krypties atstovu. Sektinu pavyzdžiu Basanavičių laikė Marija Gimbutienė, ne kartą jo darbais rėmėsi Pranė Dundulienė ir kiti XX a. lietuvių mitologijos tyrinėtojai.

JONAS BASANAVIČIUS – MYTHOLOGIST

Norbertas VĖLIUS

Jonas Basanavičius' contribution to the studies of Lithuanian mythology is investigated in the article. Though in attempting to extol the investigated subject as dear part to his own culture and because of his public interests Jonas Basanavičius is close to the first Lithuanian mythologists – romantics Teodoras Narbutas, Juzefas Ignacas Kraševskis, Simonas Daukantas from the 19th century, however, he referred to the works of positive representatives of anthropological school; he was not influenced much by either of them. Considering mythology as part of culture and history he investigated it by the same method as history referring to historical and archaeological sources, mostly, and with the abundant folkloristic supplement. Jonas Basanavičius' greatest services to his country are the inadmissibility for the full loss of the interest in Lithuanian mythology, the accumulation and publication of mythological folklore in large quantities, the assistance for forming the directions for investigations of folklore mythology.